

גרמני וסקוטי ניצבו על גבעה: קורות מתחם שנלר בנצרת (1904–1948)

גיל גורדון

נצרת, המקום שבו הושמעה לראשונה הבשורה על אודות הופעת ישו ושבו גדל בנעוריו, עוררה במשך דורות את דמיונם של מאמינים ברחבי העולם. ארגונים נוצריים מחפשי השראה דתית השתקעו בה, התחככו זה עם זה תדיר, התחרו על תשומת ליבם של צליינים, והיו ביניהם כאלה שגם התאמצו, כמיסיון, להמיר את אמונתם של מקומיים. במחציתה השנייה של המאה ה-19, עם התגברות עניין המערב בארץ ישראל בכלל, הואצה כניסתם של ארגונים נוצריים חדשים לעיר. התוצאה הייתה ריבוי מסדרים, כנסיות ומנזרים שהצטופפו בגיא שבו שכנה העיר ועל הרכס החובק אותה ואף התחרו על מקרקעין בה. בשנת 1876 קיבלה נצרת, שהייתה שייכת למחוז (מוטצפרליק) עכו, מעמד של עיר מטעם השלטונות העות'מאניים.

למרות ייחודה לא זכתה נצרת של המאה ה-19 למחקר אורבני היסטורי מעמיק עקב מיעוט המקורות וביזורם. מהארכיונים העות'מאניים המקומיים לא שרד בארץ דבר וכך חסרה תמונה מאחדת על אודות התפתחותה. נוסף על כך כל אחד מהמוסדות שהתבססו בה היה שלוחה של ארגון אִם אירופי שהמידע על אודותיו צפון בארכיונים מרוחקים באירופה שהגישה אליהם קשה, אם בכלל שרדו. ושלישית, ריחוק נצרת מדרכים ארציות ובידודה היחסי בהרים הגבילו, במידה רבה, את נגישותה לתייר ולצליין ולכן גם התיאורים שמסרו אורחים על אודותיה מצומצמים.¹

1 תודותיי לכומר ד"ר אווה גרבה (Gräbe), מזכיר ארגון שנלר בשוטגרט על הבהרותיו; לד"ר נאח'לה בישארה (Dr. Bishara) מנהל בית החולים הסקוטי בדימוס והיסטוריון המוסד בריאיון שקיימתי עימו ב-17.7.2023, ולעמיתתו, הכמריט כריסטינה פארה (Chapl. Farah), שחיפשה עבורי מידע בארכיוני הארגון באדינבורו, סקוטלנד וסיפקה משם מכתב רשמי המצהיר שלגבי השנים המדוברות במאמרי כל המסמכים הושמדו שם בטעות לפני שנים אחדות; ולד"ר אייל איזלר (Eisler) משוטגרט על סיועו באיתור חומר משלים למאמרי זה. כן ברצוני להודות לפרופ' עדי ששון מירושלים על שתרום למאמר את התצלום הנדיר של בית היתומים הארמני (איור 2) מהאוסף הפרטי שלו.

דו"ח מקיף ראשון על נצרת במאה ה-19 פרסם החוקר השוויצרי טיטוס טובלר (Tobler, 1806–1877) בשנת 1868 על סמך ביקור חטוף שעשה בעיר עוד בשנת 1846 בתוספת מקורות משלימים. ראו: T. Tobler, *Nazareth in Palästina: nebst Anhang der vierten Wanderung, Berlin 1868*; ראו: ח' גורן, 'לכו חיקרו את הארץ': המחקר הגרמני של ארץ ישראל במאה התשע-עשרה, ירושלים

לחקר המודרני נותר אפוא להתמקד בקורותיו של המתחם הכווד במאמץ לשבצו למצרך הכללי של עיר מורכבת זו. גם כאן ההיצע המחקרי דל למצער. מאמרי מבקש לתאר, לראשונה במפורט, את קורותיו של מתחם כזה לדורותיו, 'מתחם שנלר', שעל שמו קרויה השכונה המודרנית של נצרת הערבית כיום. הפרשה מתפרסת על פני כ-40 שנה, משנת 1904 ועד 1948, ועניינה באופן כניסתה והתבססותה של אגודת 'בית היתומים הסורי' (*Das Syrische Waisenhaus*), ארגון המיסיון הפרוטסטנטי הגרמני של שנלר מירושלים, בעיר נצרת. במאמרי אציג כיצד יחסי גומלין בין חמש זירות השפיעו על עיצוב האתר לדורותיו. במעגל הפנימי אחשוף את שיקוליו הארגוניים והתלבטויותיו של המיסיון מירושלים האם לפתוח שלוחה בעיר המרוחקת; במעגל השני אתאר את מקומה של התחרות הפנים-פרוטסטנטית בעניין, בעיקר מול האנגליקנים; המעגל השלישי יאיר על השפעת התחרות החיצונית שלהם מול הקתולים; במעגל האזורי אציג את חלקם של המשברים הפוליטיים והצבאיים בפלשתינה בנושא, ובמעגל החיצוני את השפעתם של אירועים עולמיים על גורל המקום. מוצר לוואי למחקרי זה יהיה החשיפה כיצד נקשרו קורותיו של בית החולים הסקוטי השכן ('בית החולים האנגלי' בפי המקומיים אז, ובשמו היום Nazareth Hospital EMMS) באופן אינטגרלי לפרשת שנלר, קשר שלא היה ידוע עד היום. המאמר מתבסס רובו ככולו על מקורות בגרמניה, עם מידע משלים מבית החולים הסקוטי, ממקורות בארץ וסקר שדה.²

1999, עמ' 191-200. למחקרים מאוחרים ראו: ש' שטרן, הגיאוגרפיה ההיסטורית של נצרת 1914-1450, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, אוגוסט 1966; הנ'ל, 'צמיחתה של נצרת מכפר לעיר בעת החדשה', אופקים בגיאוגרפיה 3, 1977, עמ' 109-122; א' שטרנדל, נצרת בעבר ובהווה: סקירה כללית על התפתחותה של העיר לאורך תקופותיה, ירושלים תשכ"ז, 1966; ג'ורג' סלאמה, נצרת והתפתחותה בשלהי התקופה העות'מאנית, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה, יולי 1982; א' סלומון, התפתחותה של נצרת במאה ה-19 על פי מקורות מערביים ושני מקורות ערביים, רפרט לאוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשמ"ב. לתיאור תמציתי וחלקי של אתרים נוצריים בעיר ראו: א' שילר (עורך), מדרוך לאתרים נוצריים בישראל 85-87, אפריל 1992, עמ' 53-63; ג' גורדון, תיק תיעוד: מתחם שנלר נצרת (בית היתומים הגלילי) – סקר היסטורי והמלצות פיתוח, מוגש לעיריית נצרת (דצמבר) 2007; למאמר קצר על מתחם שנלר נצרת לפי מקורות חלקיים ראו: Chr. Czygan, 'The Galilee Orphanage in Nazareth and the Schneller Family' in M. Yazbak & Sh. Sharif, *Nazareth: History and Cultural Heritage*, Nazareth 2013, pp. 247-249. מחקר שהתפרסם אך לאחריה מספק מידע נוסף על המוסד: A. Butz, *Bir Salem, Nazareth und Chemet: Nazareth 1889-1939*, ADPV 52, Wiesbaden 2023, pp. 156-196. המאמר מבוסס ברובו על מסמכי 'ארכיון שנלר', המצוי בחטיבה K8 בארכיון הכנסייה האוונגלית המחוזית בשטוטגרט (Landeskirchliches Archiv, Stuttgart, LKAS). הללו כוללים את גיליונות רבעוני 'השליח מציון' (*Der Bote aus Zion*, BAZ), ואת הפרוטוקולים החסויים של ישיבות הנהלת הארגון בקלן (*Sitzung des Vorstandes des Syrischen Waisenhauses [Protokolle aus Köln]*, SVSW) החושפים את מערכת קבלת ההחלטות בארגון.

אגודת בית היתומים הסורי של שנלר בירושלים

'בית היתומים הסורי' נוסד בירושלים בשנת 1860 על ידי המיסיונר הגרמני יוהאן לודוויג שנלר (J. L. Schneller, 1820-1896), שבא ארצה עם אשתו בשליחות ארגון מיסיון שוויצרי. מטרתו הייתה להקנות לאסופים ערבים את דבר הנצרות בתוך כדי הכשרתם כבעלי מקצוע שיוכלו לפרנס עצמם בכבוד בבגרותם ולתרום לקהילה. בשנות ה-90 עבר ארגון האם משווייץ לגרמניה והתבסס בעיר קלן כאגודה רשומה (1896). הוקמו לה ועד מנהל וחבר נאמנים (קורטוריון), ורשת של תורמים נפרסה בגרמניה ומחוצה לה – בסקנדינביה, רוסיה, שווייץ ולבסוף גם בארצות הברית. אז התפתח המוסד להיות בית ספר מקצועי עתיר מבנים וסדנאות בהדרכת סגל גרמני. ביקור הנימוסין שערך הקיסר הגרמני במוסד בשנת 1898 העניק לו מוניטין רב. בראשית המאה ה-20 היה, עם 300 חניכיו, הגדול מסוגו בלבנט. בוגריו זכו לדיפלומה מקצועית מוכרת בגרמניה ועתידם הובטח. המוסד התבסס על שושלת משפחתית. לאחר מותו של המייסד נכנסו בניו לנעליו – הכומר תאודור שנלר (T. Schneller, 1856-1935) כמנהל בירושלים, ואחיו לודוויג שנלר הבן (L. Schneller, 1858-1953) כיו"ר האגודה בגרמניה. בימי המנדט בוצעו בשנית חילופי דורות כאשר בניו של תאודור חזרו ממלחמת העולם הראשונה ארצה והחליפוהו. הכומר הרמן שנלר (H. Schneller, 1893-1993) קיבל את ניהול המקום, ואחיו, המהנדס ארנסט שנלר (E. Schneller, 1901-1986) קיבל את ניהול מפעלי החרושת והמלאכה.³

ההצעה

בשלהי שנת 1904 הגיעה אל תאודור שנלר בירושלים הצעה מפתיעה מנצרת. המציעה הייתה המיסיונרית הגרמנייה הוותיקה לינה מולר (L. Müller 1854-1930),⁴ בתם המאומצת של המיסיונר המנוח יעקב (ג'ימס) הובר (Huber, 1825-1893) ואשתו ג'ולי (Julie).⁵ מולר נערכה, לאחר מות אימה, לממש את צוואת אביה למכור לאגודה מיסיונרית

3 G. Gordon, 'Die Schneller Dynastie: Drei Generationen protestantischer Missionsarbeit im Orient' in H. Goren & J. Eisler (Hg.), *Deutschland und Deutsche in Jerusalem*, Jerusalem 2011, s. 117-136; ג' גורדון, 'מתחנת מיסיון לשכונה: התפתחות מתחם בית היתומים הסורי של שנלר בירושלים בשלהי העות'מאני', קתדרה 128, ירושלים (תשמ"ח), עמ' 73-100.

4 קרולינה (לינה) קתרינה מולר לבית הובר נולדה בווירטמברג. הועברה לאימוץ בגיל תשע אל דודה, המיסיונר הגרמני הובר (ראו להלן) שפעל בנצרת ושם גדלה. בבגרותה עברה לעבוד בבית לחם עם המטיף עמנואל מולר (Müller 1844-1901) ונישאה לו. ילדם היחיד נפטר בלידה. בשנת 1896 ניהלו השניים את בית היתומים הארמנים שם, וכ-1901, לאחר מותו הפתאומי של בעלה, שבה לנצרת. שנתיים אחר כך נפטרה אימה המאומצת, לינה ניגשה למימוש הצוואה, והפכה לרמות המפתח בתולדות שנלר בנצרת. בעיר כינוהו המוסלמים 'סית לינה', ובכתבי שנלר נקראה 'הגב' פסטור מולר, כינוי שאקצרו מטעמים מעשיים. ראו P. Pflanz, *Verlassen, nicht vergessen*, Neu-Ruppin 2003, pp. 171-174.

5 הובר, בן וירטמברג, חניך המיסיון של בזל (Basel Mission), הגיע לפלשתינה בשנת 1853 לאחר שירותו בספירה לאונה באפריקה המערבית אצל CMS. עבר אצל הבישוף סמואל גובאט (Gobat), בירושלים, נישא, ובשנת 1877 הופנה לנצרת לסייע שם למיסיונר צלר (ראו להלן). שמונה שנים פעל בצפון והקים בין השאר נקודות מיסיון בעכו ובגליל. בשנת 1885 נשלח הובר לתחנת ה-CMS בעזה ולאחר פטירתו

פרוטסטנטית ראויה קרקע שרכש בזמנו בעיר. את הצעתה הגישה בחשאי ל'חברת המיסיון הכנסייתית' (Church Missionary Society, CMS) האנגליקנית הוותיקה שם. ארגון עולמי זה פעל בארץ עוד מראשית ימיה של הבישופות הפרוטסטנטית בארץ ובמפנה המאה ה-20 החזיק בה תשע תחנות בהן נצרת.⁶ נציג החברה דחה בצער את ההצעה מטעמים פנים-ארגוניים אך הפציר במיסיונרית לעשות הכול ובלבד שהקרקע לא תיפול לידי הלטינים.⁷ לפיכך פנתה המיסיונרית לשני ארגונים אחרים שהיו קרובים לליבה: הראשון היה 'החברה המיסיונרית הרפואית של אדינבורו' הסקוטית (EMMS, Edinburgh Medical Missionary Society) באמצעות גיסה, הרופא המיסיונר ד"ר דייוויד ואט טורנס (Torrance, 1862-1923) מטבריה.⁸ הארגון השני היה בית היתומים הסורי בירושלים בהיותו, לדבריה, מוסד המיסיון הבולט והחשוב ביותר בארץ הקודש. הובר קיים קשר אמיץ רב שנים עם י"ל שנלר המנוח, ואת בניו תאודור ולודוויג הבן הכירה המיסיונרית אישית משנות עבודתה בבית לחם.

ההצעה של מולר הייתה מפתה מכמה טעמים. ראשית – התבססות בעיר נעוריו של ישו נשאה משמעות רגשית גדולה. שנית – היה זה שטח גדול מאוד בן 425 דונם מטרי, פנוי ושומם. הוא נמצא ברכס הדרום-מערבי של העיר והשיק לבית הקברות האנגליקני העתיק, שעל פי מפת שומאכר (1890) היה נקודת הקצה העירונית.⁹ שלישית – הנוף משם היה מרהיב והודגש כי הוא צופה אל האתרים המקראיים הר תבור, עמק יזרעאל, הר הגלבוע, הכפרים שונם, ניץ ועיין דור, עם הר הכרמל באופק. מולר הוסיפה שזו הגבעה הפנויה האחרונה שנותרה בנצרת כי כל האחרות נתפסו על ידי מנזרים רומיים, יוונים-אורתודוקסיים ורוסיים, וכעת קתולים אחרים מתעניינים בה [איור 1]. חשיבות עליונה נודעה לעובדה שהקרקע הייתה מוסדרת משפטית.

שם, שבה אשתו לנצרת. בתם לרידה נישאה לד"ר טורנס, המיסיונר הסקוטי בטבריה (ראו להלן). לעור פרטים ראו בוטיץ' ולעיל, הערה 1, ה"ש. 558 בעמ' 157.

6 התחנות היו בירושלים, רמלה, שכם, נצרת, חיפה, עכו, יפו, עזה, ואסאלט. ראו 6-8 pp. BAZ 1908(1). על קורות פעילותו באזור ראו: J. Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East*, Edinburgh 1910, pp. 242-258.

7 דברי הנציג הבריטי הובאו במכתבה של מולר וצוטטו בפרוטוקול של שנלר באנגלית (!): Mrs. Müller – try to get a boys Orphanage or anything on this beautiful spot, but – by all means – prevent it's going into the hands of the Latins' ראו 4 p. SVSW 82, 23.10.1905.

8 טורנס הגיע ארצה מאדינבורו כרופא צעיר בשנת 1884 והתגורר בתחילה כחצי שנה בנצרת שבה עבד עם רוטן. שם הכיר ונישא ללידיה הובר שצוינה לעיל. טורנס היה חבר 'הכנסייה העצמאית של סקוטלנד' (Scotland Free Church) אך מקורב לאנשי ה-EMMS. עליו ועל בית החולים החלוצי שהקים אחר כך בטבריה ראו: נ' לוי וי' לוי, רופאיה של ארץ ישראל 1799-1948, זיכרון יעקב 2008, עמ' 195-196; ' בר-אל ונ' לוי, 'ראשיתה של הרפואה המודרנית בערי הגליל', קתדרה 54, ירושלים (תש"ז), 96-106; ' בן-ארצי וח' גורן, 'עוד על ראשית הרפואה בגליל', קתדרה 63, ירושלים (תשנ"ב), 176-178. בספר זיכרונות על אודות טורנס מוזכרת לינה מולר במשפט יחיד כ'אישיות שזכתה לכבוד רב בגליל' והמיסיון הגרמני אינו מוזכר שם כלל. ראו: W. P. Livingstone, *A Galilee Doctor*, New York 1925, p. 246.

9 G. Schumacher, *Nazareth/En-Nāšira*, 1:7500 (Mai 1890) in ZDPV 13 (1890), pl. 4

השלוחה החשופה שרכשה אגודת בית היתומים הסורי, מבט מערבה.
במרכז: כביש הכניסה לנצרת; מימין: העיר

מקור: תחריט אצל L. Schneller, Wünschet Jerusalem Glück!, Münster 1911, p. 140.D

מבחינת ארגון שנלר, נצרת הייתה מרוחקת וזרה. בארגון ידעו לציין שבעיר חיים כ-11,000 תושבים, מהם 10,000 נוצרים, 1,000 מוסלמים ומיעוט פרוטסטנטי מבוטל בן 250 נפש, כולו אנגליקני.¹⁰ העיר הייתה מפותחת בחלקה, ניזונה ממעיין מרכזי ובורות מים, ותושביה התקיימו על חקלאות, מלאכה זעירה ותיירות. נוספו בה אז תריסר כנסיות חדשות, מנזרים, ומוסדות מיסיון אך רק רוסיה טרחה להחזיק בה קונסוליה. דרך מודרנית אחת בלבד, לכיוון חיפה, יצאה ממנה.

מיסיונרים פרוטסטנטים מזדמנים פקדו את נצרת כבר בשנות ה-50 של המאה הקודמת אך היה זה הגרמני יוהנס צלר (Zeller, 1830-1902) שהתיישב בה בשנת 1857 וגיבש שם בתוך 20 שנה קהילה ערבית-פרוטסטנטית.¹¹ האיש פעל בשליחות ה-CMS האנגלית שגייסה לשורותיה גם שליחים ממוצא גרמני וכך הצטרף אליו לזמן מה גם יעקב הובר שהוזכר לעיל. המיסיונרים הללו הקימו בעיר בית ספר לבנות, בנו כנסייה אנגליקנית (1871), הפעילו סמינר למורים, ארגנו כיתות לימוד בכפרים בסביבה וניהלו בית יתומות

10 לפרטים ראו 9 p. *SVSW* 82 (23.10.1905). בית לחם, המפורסמת לא פחות, הייתה אז קטנה יותר: היא מנתה 10,000 נפש, ורק 80% מתוכם נוצרים. ראו צ' כץ, מדוע בית לחם כבר אינה נוצרית? עבודת להשלמת תואר מוסמך בלימודי המזרח התיכון, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן 2010.

11 'בן-ארצי', 'יוהנס צלר-שליח לנצרת ולארץ הקודש', קתדרה 50, ירושלים (תשמ"ט), עמ' 73-97.

שקיבלו מאגודה אנגליקנית אחרת.¹² במקביל לה התבסס בנצרת המיסיון הרפואי הסקוטי (ה־EMMS) שצוין לעיל. שליח מטעמו, ד"ר פ"ק ורטן (Vartan, 1835-1908), השתקע בעיר בשנת 1861 ופעל בה למעלה מ־40 שנה. בשנות ה־80 הייתה מרפאתו צרה מלהכיל והתגבש רעיון לבנות בית חולים. בשנת 1904 הגיע מסקוטלנד ד"ר פרדריק ג' סקרימג'ור (Scrimgeour, 1878-1947) לסייע, ועם ורטן טיפל בהצעה של המיסיונרית, שהפתיעה גם אותם.¹³

הסיור והדחייה הראשונה

תאודור שנלר מירושלים כחן בחיוב את הצעת מולר. הוא רהר באפשרות להקים בנצרת שלוחה חינוכית לנערים מקומיים עד גיל 14 שיופנו אחר כך ללימודי מקצוע במוסד המרכזי בירושלים. לעומתו, ל' שנלר הבן בהנהלה בקלן, הסתייג מנצרת לחלוטין לאור מבצעים גדולים שהעסיקו אז את הארגון: בניית שכונת מגורים לבוגריו בירושלים, הסבת שיטת החינוך שם לדפוסים מודרניים, שדרוג בית החרושת המודרני לרעפים שהקים, וביסוס מושבה חדשה ליד רמלה, ביר סאלם (Bir Salem) שמה.¹⁴ אלא שאי־אפשר היה להתעלם מהצעת מולר, ול' שנלר התבקש, במסגרת סיור הביקורת התקופתי שלו לפלשתינה, לבחון אותה מקרוב. בקיץ 1905 חזר ממסעו ודיווח להנהלה בקלן, ולא במפתיע, שחסרונות ההצעה עולים על יתרונותיה.¹⁵ ראשית, הוא הזכיר הסדר עתיק משנת 1846 (!) שקבע הבישוף המנוח סמואל גובאט (Gobat, 1799-1879) עת גיבש את הבישופות הפרוטסטנטית המאוחדת הפרוסית/אנגלית בשנותיה הראשונות. כאשר הזמין ארגוני מיסיון לארץ הקודש, קבע הבישוף כי ייאסר על מיסיון אחד לגלוש לשטח פעילות של חברו כדי למנוע חיכוכים והחלשה הדדית נוכח היריב הקתולי הגדול.¹⁶ לפיכך, טען שנלר, עומדת לאנגליקנים 'זכות ראשונים' בנצרת בהיותם פעילים שם כבר 50 שנה. באופן ממוקד יותר, הוא דיווח כי מצא בעיר קהילה אנגליקנית מוחלשת: שליחי מיסיון נעדרו ממנה, עבודתם הושארה למטיפים מקומיים, חברי קהילה נוטשים לכנסיות שכונות והנותרים כעוסים. שקיעת קהילה שם החלה, לדבריו, לאחר התפצלותה של הבישופות הפרוטסטנטית המאוחדת בארץ בשנת

12 את בית היתומות הקימה 'החברה לקידום חינוך נשים במזרח' (*The Society for Promoting Female Education in the East, SFEE*) בשנת 1863. ארגון נשים זה הוקם בשנת 1834 בלונדון ופעל בראשיתו במזרח הרחוק. כפלשתינה פתח, לאחר נצרת, תחנות בבית לחם (1878), ובשפרעם (1898) ושליחותיו פעלו גם כיפו וחיפה. בשנת 1899 הארגון נסגר ומוסדותיו עברו לאחריית ה־CMS. כיום שוכנת בכניין אכסניית סנט. מרגרט. יצוין כי בנצרת היה בית יתומים אחד נוסף, של הסלויאנים הקתולים.

13 נ' בישראל, אירוס ורטני: סיפורו של בית החולים נצרת, זיכרון יעקב 2011, עמ' 19-58. וכן M. Marten, *Attempting to Bring the Gospel Home: Scottish Missions to Palestine 1839-1917*, London 2006.

14 בכינוייה המאוחרים 'חוות שפון' (Spohn) או 'חוות אלנבי', כיום בשטח קיבוץ נצר סירני.

15 דיווחו הופיע ב: 3-4, *SVSW* 79 (13.7.1905).

16 A. R. Sinno, *Deutsche Interessen in Syrien und Palästina 1841-1898*, Berlin 1982, pp. 108-140.

1887 לפי קווים לאומיים – אוונגלית/גרמנית ואנגליקנית/בריטית. הבישוף האנגליקני הראשון לפלשתינה, ג'ורג' בליית' (Blyth, 1832–1915), ניסה ללא הצלחה להקים חברת מיסיון חדשה בארץ, הסתכסך עם המיסיונים האנגליים הוותיקים, וגרם להתפוררות הישגיהם בנצרת.¹⁷ הדבר לא מנע מבליית' להכריז שאינו מכיר בבוגריו הערבים של בית היתומים הסורי ודרש מהם לעבור טקס קונפורמציה אנגליקני על כל דקדוקיו. במצב זה, הסביר ל' שנלר, נחסמת האפשרות לאושש את הקהילה הקיימת בנצרת או להקים קהילה חדשה שם. הוא הוסיף שהאנגליקנים והסקוטים נהנים מיתרון בשל היכרותם רבת השנים עם נצרת בניגוד למיסיון הגרמני שאינו מכיר שם איש. על הרעיון של אחיו להקים מוסד חינוכי לא הגיב. טיעונים מלומדים אלה של ל' שנלר דחקו את הצעת לינה מולר לשולי דיון ההנהלה ונרשם שנדחתה.

מחאות, ויכוחים ודחיות חוזרות

אלא שהרעיון סירב לגווע. כמה נאמנים (קוראטורים) בגרמניה מחו בכתב. הם קבעו שיוקרתה הדתית של נצרת גדולה מדי, ההזדמנות מבטיחה מדי ואין להשמיטה כלאחר יד. ההנהלה המופתעת הקפיאה את משלוח הודעת הסירוב ללינה מולר וביקשה מהמיסיונרית, ולו למראית עין, הצעת מחיר. בסתיו 1905 הגיעה ההצעה עם מסמך שמאות שהזמינה הקונסוליה הגרמנית בחיפה, מממשת הצוואה, אצל שני טמפלרים נצרתים: בעל האכסניה אולריך קראפט (Krafft) והמהנדס רודולף לנדלה (Lendle). השניים עדכנו שהמיסיון הסקוטי שוקל לרכוש רבע מהשטח בצפון הנחלה בצמוד לבית הקברות האנגליקני, וכך ערכם של 321 הדונמים הנותרים נאמד ב־49,000 פרנק.¹⁸ בקופת בית היתומים הסורי לא נמצא סכום כזה וההנהלה בקלן הורידה בשנית את נושא נצרת מסדר יומה, והפעם בלב שקט. אך הרוחות בארגון הגרמני לא שככו. חמישה נאמנים רבי השפעה התכנסו עצמאית בשטוטגרט ופתחו במערכה פנים-ארגונית גלויה לטובת נצרת. הם הודיעו שמבחינתם כל נימוקי 'הנגד' בטלים, הרעיון העקרוני להתבסס בה הוא חיובי, והסכנה לתפיסת הקרקע על ידי גורמים קתוליים עוינים חמורה יותר. ניסיונות להרגיעם לא צלחו.

מחלוקת כזו, בין ההנהלה לנאמנים ובין ירושלים לקלן, לא הכירה אגודת שנלר מאז הקמתה. לאור זאת כונסה ב־23 באוקטובר 1905 ישיבת חבר נאמנים מיוחדת בשטוטגרט ולא בקלן כנהוג. הגיעו אליה 11 קוראטורים ו־20 הנותרים שלחו ממקום מושבם המרוחק באירופה תגובה בכתב. הציפייה הייתה לאווירה רגועה אך הרוחות סערו. הדעות נחלקו בכל מדד אפשרי והפרוטוקול ששיקף אותן יוצג להלן בתמצית:¹⁹

17 לפריים ראו: A. L. Tibawi, *British Interests in Palestine 1800–1901*, Oxford 1961, pp. 228, 244; ש' ספיר, 'הבישוף בליית ומפעלו בירושלים – קולג' סט. ג'ורג', קתדרה 46, ירושלים (תשמ"ח), עמ' 45–50; הנ"ל, מקורות חברות המיסיון האנגליקניות שפעלו בירושלים ובארץ ישראל, קתדרה 19, ירושלים (תשמ"א), עמ' 160–162.

18 הנתונים המדויקים פורטו ב: 4–5, pp. *SVSW* 81 (20.9.1905).

19 כל הדברים נרשמו ב: 2–13, pp. *SVSW* 82 (23.10.1905).

לעניין התיאולוגי, שפך הנציג השוויצרי צוננים על הלהט הדתי של העורגים אל גבעות נעוריו של ישו בהסבירו שעל טיעון בודד זה 'מדלגים בארצו בקלות רבה' ולדעת אנשיו יש לדון לגופו של עניין; באשר להסדר העתיק של ימי הבישופות המאוחדת הודיעו מצדדי נצרת ש'זכות הראשונים' של האנגליקנים בטלה מזמן כי הם עצמם הפרו אותה כשנכנסו בזמנו לפעול בבית לחם וחברון, תחום השפעה גרמני. נוסף על כך הוכרז שאם האנגליקנים לא ייאותו לקבל חניך אוונגלי (כלומר גרמני) לטקסים בכנסייתם, הם יוכלו רק להלין על עצמם אם תקום קהילה חדשה בנצרת. תומכי נצרת אחרים הציעו צורת התערבות חלופית: לא דתית ישירה המזמינה חיכוכים עם המקומיים אלא דווקא מוסדית המשרתת אותם, ואף הועלו רעיונות שונים לכך.

כדיוק אז הגיע מכתב ששלחה לינה מולר שבו חשפה שלמעשה כבר פנתה ל-CMS ונדרחה. בפטריטיות יתרה הוסיפה: 'ממילא האנגלים רואים בנו נוצרים ואומה סוג ב'. בכך התמוטט טיעונו המרכזי של ל' שנלר על אודות הפרעה לאנגלים בעיר. מולר אף הרחיבה שה-CMS מעוניין להתמיד בפעילותו החינוכית בנצרת אך את העבודה הליטורגית הוא חפץ למסור לידי הערבים המקומיים. רעיון זה לא נראה מעשי לדעתה 'הואיל והערבים אינם בשלים עדיין להיות עצמאים, ובמקומות שנותרו לבדם נוצרו קנאה ומחלוקות שרק יד לבנה אירופאית יכולה לרסן'.²⁰ הקרקע בשלה, כך סיכמה, לכניסת כוחות אוונגליים רעננים לעיר.

ל' שנלר הבן לא ויתר. הוא המשיך לטעון לפוטנציאל התנגשות עם האנגליקנים, היעדר הצדקה להשקיע להצלת קהילה מתנוונת, ובכלל – חשש שהקמת קהילה אוונגלית (גרמנית) חילופית תגרור לעג בעיר על אודות הסיעות הפרוטסטנטיות המתגוללות זו על זו.²¹ מתנגדים אחרים הצביעו על חוסר ההיגיון להתבסס בעיר רחוקה בין כנסיות זרות ובלא קהילה גרמנית תומכת למעט 2-3 משפחות טמפלריות 'העוינות את האמונה האוונגלית'. הם הגיבו בביטול לשמועות על קו רכבת שעתיד להיסלל עד נצרת ועל סלילתו האיטית של הכביש החדש מירושלים לכיוון שכם כפותר את בעיית הנגישות לגליל. ובכלל, טענו, אין אפשרות לטפל בו זמנית בתחנה נוספת על זו של ביר סאלם.

המדד הכספי היה הרגיש מכולם. מתנגדי נצרת חששו מפני השקעות אבודות אך כנגדם ביטלו נציגי וירטמברג האדוקים כלאחר יד את טיעון 'חוסר הכסף'. הם הכריזו שי"ל שנלר המנוח בירושלים, ואפילו אוגוסט הרמן פֶּרְנָקָה (Francke, 1663-1723) בגרמניה, אבי הפייטיזם במאה ה-18(!), לא היו בונים את בתי היתומים המפורסמים שלהם אם היו מתחשבים בטיעון זה.²² הם הזכירו את הפתגם 'הכסף והזהב – ביד האל

20 nur eine weise, europäische Hand kann sie im Zaume halten. כנאמר שם, עמ' 5.

21 שם, עמ' 8-9. גם ד"ר סקרימג'ור הסקוטי כתב כי החיכוכים הפנים-נוצריים שמו את המיסיונים בכללם ללעג בעיני המוסלמים בנוסח: 'הם אינם יכולים אפילו להחליט על מועדים אחידים לימי חגם' ועוד. ראו: F. J. Scrimgeour, *Nazareth of to-day*, Edinburgh 1913, pp. 64-65.

22 המרכז המיסיונרי הגדול ורב ההשפעה שהקים פרנקה בעיירה האוניברסיטאית האלה שעל נהר הזאלה (Halle a.d. Saale), שבה כיהן כפרופסור, שיקף את העניין של הפייטיסטים במתן שירותים סוציאליים

הם', טענו כי באמונה אפשר לפתור הכול, והעריכו כי השם 'נצרת' לברו יפתח כיסים בכל גרמניה.

בהצבעה המכרעת הוחלט על חודו של קול בודד לדחות את רעיון נצרת. ההחלטה הוגדרה, מטעמי סולידריות, כ'זמנית' כדי לאפשר למצדדי המיזם לנסות עצמאית לגייס כספים לעניין ברחבי גרמניה. ניסיונם נכשל, הנהלת המוסד נשמה לרוחה, ובישיבותיה בשנה ההיא הדגישה שוב ושוב שאין לדון עוד בנושא, עדות לתסיסה שלא פסקה. כל הזרקורים הופנו להקמתו של בית ספר חקלאי חדש בכיר סאלם, 'בית היתומים הפלישתי' (*Das Philistäische Waisenhaus*) שמו, לאחר שהארגון הצליח לרכוש את אדמת החווה שם לבעלותו הפרטית.

בפסחא של שנת 1906 מכרה לינה מולר לסקוטים את 100 הדונם שביקשו בצפון הנחלה. עם זאת הודיעה כי היא דוחה בינתיים פניות של ארגונים קתוליים – מסדר האחיות הבורומאיות ומסדר הישועים – שחפצו באתר,²³ מסכימה להוריד מחיר ולהמתין לשנלדים עד ירווח. רעיון נצרת קפא על שמריו עד שבשנה העוקבת, 1907, התחוללו שתי הפתעות.

התפנית הכפולה: 'המתים קמים לתחייה!'

בחודש ינואר 1907 צץ נדיב אלמוני בגרמניה שהוגדר בפרוטוקולים חבר רב שנים של מוסדות בית היתומים הסורי. האיש הודיע שהוא מוכן לתרום את כל הכסף הנחוץ לרכישת הקרקע המוצעת בנצרת, רבע מכל רכושו. ההנהלה עייבה את הסכמתה וביקשה ממנו שיברוק עצמו כראוי לכל תיפגע משפחתו כלכלית.

הפתעה דרמטית יותר התחוללה מעבר לים. בסתיו 1907 יצא ל' שנלר למסע ראשון לארה"ב במטרה לחזק קשרים עם שני אנשי דת אמריקאים שהצטרפו לחבר הנאמנים ולהתוודע לקהילות פרוטסטנטיות של יוצאי גרמניה שם. הסיור נמשך כחצי שנה ועבר מניו יורק לשיקגו, ירד במיסיסיפי לסנט לואיס, מיזורי ומשם חזר דרך החוף המזרחי לנקודת המוצא. הוא כלל מפגשים והרצאות על אודות בית היתומים הסורי בארץ הקודש ומאמץ לגייס תרומות במיוחד לכיר סאלם. העיתוי לא היה מוצלח כי דווקא אז פרץ בארה"ב המשבר הפיננסי הגדול שבו שותקה הבורסה של ניו יורק, הציבור אץ למשוך כספים ובנקים אזוריים התמוטטו. אלא שכאן חוללו האוונגליסטים האמריקאים, ודווקא מקהילות בפריפריה, הפתעה. בביטאון שנלר נכתב: 'אש ולהבה אחזו בידידינו באמריקה

ותיאולוגיים לחברה. גישתו של פרנקה הייתה השראה לשנלר. ראו: R. Löffler, *Protestanten in Palästina*, Stuttgart 2008, pp. 253-264.

23 התעניינות הבורומאיות בנצרת לא הייתה ידועה עד היום. על פועלם בפלשתינה ראו: ח' גורן, 'קתולים אמיתיים וגרמנים טובים': הגרמנים הקתולים וארץ ישראל 1838-1910, ירושלים תשס"ה, עמ' 135, 206, 222-221, 250-248, 283-280 וכן מ' מעוז, רב הנסתר על הגלוי: הנזירות הקתוליות הלטיניות בארץ ישראל בעת החדשה (1799-1914), תל אביב 2018, עמ' 303-308. הישועים, המסדר הקתולי הגדול בעולם, נוסד במאה ה-16. הקים בפלשתינה מוסד אחד בלבד – המכון האפיפיורי לחקר המקרא והארכאולוגיה בירושלים. גם התעניינותו בנצרת לא הייתה ידועה.

סביב נושא נצרת. 'נצרת חייבת להיות שלנו! אין לתת לה להישמט מידינו!' הם קראו.²⁴ ראשי קהילות שם, ובמיוחד הנשיא הכללי של הסינודה האוונגלית-גרמנית של צפון אמריקה, ד"ר לתיאולוגיה יעקב פיסטר (Pister, 1843-1914) בסינסינטי אוהיו, גייסו מייד תרומות למענה.²⁵ כך שב ל' שנלך בקיץ 1908 לגרמניה ובאמתחתו 35,000 מרק למען רעיון נצרת, חרף הוראה מפורשת שקיבל מההנהלה לא לטפח אותו כלל.²⁶ המהלך האמריקאי הניב גל תרומות מנציגי הארגון בגרמניה, רוסיה ושוויץ ועם תרומת הנדיב האלמוני שתרם 33,000 מרק, הצטברו בקופה מספיק כספים לרכוש את ההר בנצרת וגם לתכנן את הבנייה עליו.

"המתים קמים לתחייה!" ("Die Toten stehen auf!") נרשם בפרוטוקול בקלן.²⁷ ב-20 ביולי 1908 נפלה ההחלטה להקים בנצרת בית יתומים קטן עבור 30-40 ילד. נרשם כי "אלוהים יקבע האם יביא מוסד זה, באופן טבעי כמו בירושלים, לצמיחתה של קהילה". אעיר כי בירושלים ארך תהליך זה 50 שנה, אך ברגע שהוא האופטימיות שררה בכול.²⁸ את ההתרגשות סיכם אחד הנאמנים שצוטט בפרוטוקול: "תודה לאל – סוף סוף, סוף סוף נצרת! למענה התפללתי לאלוהים במשך חודשים! לאחר שקראתי את פרוטוקול הישיבה עם החדשות המשמחות – נפלתי קודם כל על ברכי ובכיתי – יותר משהתפללתי – את תהילים 103".²⁹ בכך תמו ארבע שנים של התלבטויות וויכוחים. נציג ה-CMS שלח ברכתו למהלך. באותה שנה עברה נצרת לאחריות מחוז (מוטצרפליק) ירושלים והתנועה בין שתי הערים הפכה חופשית יותר. אצל השכנים הסקוטים הלך ד"ר ורטן לעולמו בשנה ההיא, סקרמג'ר נכנס לנעליו והחל לקדם את הקמתו של בית החולים החדש.

התכנון ותחילת הביצוע (1908-1913)

חודשיים אחרי ההחלטה ההיסטורית פרצה מהפכת הטורקים הצעירים. המהומות באיסטנבול מתחו את הליכי אשרור עסקת המקרקעין על פני שנה וחצי עקב פקידים עות'מאנים שנהיו,

24 BAZ 1919(1), pp. 1-4.

25 הסינודה נוסדה בשנת 1840 וייצגה את הכנסייה הפרוסית בארה"ב. בשנת 1890 היא הקיפה 870 קהילות וכ-190,000 חברים. נוסף על פיסטר סייעו לשנלר צמד נאמני אגודת שנלר שם, ד"ר היינריך וו' זיברט (Seibert), ראש הכנסייה הפרסביטריאנית הגרמנית בניוארק (ניו ג'רזי) והכומר ד"ר פרדיננד ד' צש (Zesch) בניו יורק. דבר הביקור פורסם בעיתונים קהילתיים רשמיים ועורר תשומת לב רבה. מתוך שורת מנהיגי הדת שהתגייסו למען נצרת בדרכו של שנלר ראוי לציון הסוחר והבנקאי ה"אמינגה" (Emminga), 'מנהיג הלותרנים האוסטריזים במיססיפי' מגולדן (אלינו), שילפיג בהמשך לארץ הקודש להשתתף אישית בטקס הנחת אבן הפינה למוסד בנצרת, יהיה מעורב בתכנונו, ולימים יהיה עצמו נאמן באגודה. שמות התומכים והעיתונים הופיעו ב: 9, 2, pp. 98 (9.6.1908). *SVSW*.

26 בשנת 1912 בוצע סיוור תרומות נוסף לארה"ב, כאשר הפעם ביקר היור' שבצע ממדינות המערב התיכון (Midwest) וגם באוקלהומה בדרום. ראו 1, p. 119 (29.1.1912), *SVSW* ו-120 *SVSW* (26.2.1912), p. 1. הקשר עם האמריקאים יציל בעתיד את המוסד (ראו להלן).

27 *SVSW* 98 (9.6.1908), p. 8.

28 *SVSW* 99 (20.7.1908), pp. 7-10.

29 שם, עמ' 7.

לפי מולר, עוינים יותר ודורשי שוחד לרוב לאור הנסיכות. רישום המקרקעין הסתיים ערב חגיגות היובל של בית היתומים הסורי. ב־24 באפריל 1910 התקיים על הרכס בנצרת טקס הנחת אבן הפינה של 'בית היתומים הגלילי' ('das Galiläische Waisenhaus'), בנוכחות חברי הוועד המנהל, גב' מולר, נאמנים מחו"ל, אורחים, בני משפחה, ונכבדים מהעיר.³⁰ התכנון החל מייד, וכבר עלה רעיון לגייס בכוא העת את חברת הבנייה הטמפלרית 'האחים אהמן' (Gebr. Ehmman) מחיפה.³¹ ולמרות כל זאת לא זכו הגרמנים לפתוח את המוסד בעידן העות'מאני. שתי סיבות היו בעוכריהם. הראשונה – התמשכות התכנון. המתכנן שגייסו, אדריכל ממשלתי מקלן בשם אויגן פבריציוס (Regierung Baumeister Fabricius, 1871-1960), הכין תוכנית גדולה ובליבה בית מידות מוסדי בן ארבע קומות, כניסה ייצוגית וגג רעפים גדול.³² כשהוצגה, הוא אולץ לערוך סבבי תיקונים לפי הערות חוזרות שקיבל בדואר מכל עבר – מחברי ארגון בגרמניה, מפלשתינה (שנלר ומילר), ומהנאמן מארה"ב. כך חלפו שנתיים. הסיבה השנייה הייתה בעיות בקבלת היתר הבנייה (פירמאן) מקונסטנטינופול. הבקשה הוגשה לרשויות בראשית 1911 אך הללו שם היו עסוקים במלחמות בבלקנים. כאשר הגיע ההיתר כעבור שנתיים גדולה הייתה התדהמה לגלות שבמסגרתו בוטלו כל הפטורים ממיסים ומכס שמוסדות דת וסעד אירופיים נהנו מהם תמיד. לחצים פוליטיים שארגן שנלר ממשד החוץ בברלין ומפלשתינה לא הזיזו את השלטון בקונסטנטינופול ממדיניותו, הנושא לא נפתר עד מלחמת העולם, והמוסד לא קיבל מעולם רישיון בנייה תקף. בינתיים השלימו הרשויות את סלילת הדרך משכם לג'נין והקשר בין ירושלים לנצרת השתפר.

הסקוטים השכנים נקטו דרך הפוכה. עוד לפני שאספו כסף לבנייה הם גייסו מתכנן, את האדריכל רוברט גיבסון (Gibson, 1866-1937) מדנדי, סקוטלנד.³³ כשסיים את עבודתו המפורטת, הם קיבלו בקונסטנטינופול במהירות יחסית את היתר הבנייה, וזה, נוכח עיניהם הכלות של הגרמנים, הכיל גם את הפטורים הכספיים כבעבר.³⁴ רק אז יצאו לגייס בסקוטלנד כספים לבנייה.

הגרמנים החליטו שלא להמתין ובשנת 1913 החלו להקים את מבני המשק של המתחם.

30 תיאור הטקס כולל צילומים, ראו: L. Schneller, *Wünschet Jerusalem Glück!*, Münster 1911, pp. 138-150 וגם בוטץ [לעיל, הערה 1] עמ' 177. אוסיף שהוועד המנהל סייע כספית, כפי שחיבה הצוואה, לנכדיו של הובר: ג'ימס (הובר), יתום מלא, קיבל 1,000 פרנק, ושני ילדיה של לידיה הובר (טורנס), קיבלו 500 פרנק כל אחד.

31 ראו K. F. Ehmman' and E. G. Ehmman' in J. Eisler & U. Gräf, *Der historische Friedhof der Tempelgesellschaft in Haifa*, Stuttgart 2023, pp. 142, 322.

32 על פבריציוס ראו: [deu.archinform/arch/60837.htm](https://www.deu.archinform/arch/60837.htm) (28.1.2023). לשרטוטי תוכניות הבניין הגדול ראו: בוטץ, [לעיל הערה 1], עמ' 178.

33 על גיבסון ראו: https://www.scottisharchitects.org.uk/architect_full.php?id=100013 (27.1.2024).

34 על המרמור של שנלר מהצלחת הסקוטים ראו: *SVSW* 124 (14.10.12), p. 5; *SVSW* 128 (9.6.13), pp. 7-8; *SVSW* 129 (25.8.1913), p. 4. שנלר ציין שהצלחתם נבעה מפעילותה הנמרצת של השגרירות הבריטית בניגוד לגרמנית שם, אך להערכתו הסיבה נבעה מכך שהסקוטים הציעו מתקן רפואי.

בפיקוח לינה מולר ובניהול האקונום הגרמני גוטלוב באואר (Bauer) שנשלח מביר סאלם, שופרה דרך הגישה למקום, הוקמו טרסות והחלה בנייתם של מבנים, סככות לבהמות ובור מים גדול. פריצת מלחמת העולם בקיץ 1914 עצרה את הבנייה בעיצומה: הקומה השנייה של בית המנהלה לא הושלמה וחסרו גימורים בשני המבנים האחרים. ההנהלה מקלן שלחה הוראה טלגרפית למולר לעצור לאלתר את העבודות בהיעדר אפשרות לשלוח כסף לפלשתינה, אך המיסיונרית התעלמה. היא משכה את כספי הארגון שנותרו בכנק הגרמני בחיפה והשלימה באמצעותם את גגות הרעפים והפת, את החלונות והדלתות ונעלה את המבנים. בכך ביססה ברגע האחרון את אחיזת בית היתומים הסורי על ההר. באואר עזב לגרמניה להתגייס לצבא והמקום דמם.

מיזם בית החולים הסקוטי נקלע לקשיים גם הוא. גיוס הכספים עבורו בוצע במשך כל שנת 1913, ובאביב 1914 החלה הבנייה באחריות חברת 'האחים אהמך' החיפאית שעליה הרהרו הגרמנים. זו בנתה רק את האגף המרכזי של המוסד והשלימה ברגע האחרון את גג הרעפים שלו וכך הוחרם המבנה והפך לבית חולים צבאי טורקי. סקרימג'ר הסתלק למצרים והיה לרופא בצבא הבריטי.

המתחם במלחמת העולם הראשונה (1918–1920)

באביב 1916 שב איש המשק באואר לנצרת לאחר שנפסל בגרמניה לשירות צבאי. בקיץ הפציצו מטוסים בריטיים את תחנת הרכבת בעפולה, ירו על רכס שנלר, ותותחים טורקיים שהתמקמו שם השיבו אש. בסתיו 1918 הגיע הצבא הבריטי לשערי נצרת. בשעות הבוקר הראשונות של 20 בספטמבר הוא פשט על העיר מדרום במטרה ללכוד את המפקד הגרמני של החזית ומפקדתו. כוח אחד פרץ פנימה אל לב העיר לאורך הרחוב הראשי שבגיא, וכוח שני עלה לרכס המערבי, סרק באש את מתחם שנלר והמשיך צפונה ליצור חסימות מול שפרעם. הפשיטה הכזיבה, התוקפים נסוגו להתארגנות מחדש בעמק יזרעאל וכשתקפו את נצרת למוחרת, אחר הצוהריים ב-21 בחודש, מצאו שהגרמנים הסתלקו והעיר פנויה מאויב.³⁵ ביטאון שנלר דיווח שהבניינים באתר נפגעו מקליעים ורימונים וחלונות ודלתות נופצו. עד להגעת האנגלים בזוו מוסלמים מקומיים אתרים אירופיים בעיר. מבית החולים הסקוטי פירקו מכל הבא ליד כולל רעפים וקורות ברזל. מתחם שנלר היה נחרב לולא נוכחות לינה מולר באתר.³⁶

בית חולים צבאי בריטי (1920–1922)

האנגלים הפכו את נצרת למרכז מנהלי חשוב באזור הצפון, ומושל הגליל הבריטי בחר את ביתה של לינה מולר על הרכס כמקום מושבו. המיסיונרית נדחקה למתחם שנלר הפגוע

35 'י שפי', הפשיטה על נצרת: 16-20 בספטמבר 1918 – ערער יציבות היריב', קדרה 179, (תשרי תשמ"ב), עמ' 87-112. באואר ברח מהעיר ברגע האחרון מחופש לערבי, הצטרף לנסיגה, חזר לגרמניה ולא שב עוד לפלשתינה.

36 *B.A.Z.* 1918(4), pp. 33-34; *B.A.Z.* 1923 (1+2), p. 61; *B.A.Z.* 1927(3), p. 284

וחזתה כיצד בשנת 1920 נכנס הצבא למתחם, החרים את אחד מבנייניו וקבע בו בית חולים צבאי למחלות מידבקות. כשחפץ להפקיע את המתחם כולו גייסה לינה מולר את כל כוחה מול הפיקוד הבריטי. היא סיפרה על אביה, המיסיונר הובר, ששירת בזמנו במיסיון האנגלי והוסיפה שגם היא ובעלה עבדו בשירות ה־CMS האנגליקני בבית לחם. היא הסבירה כי המתחם איננו גרמני רגיל אלא נרכש בתרומות מרחבי ארה"ב וכי אנשי דת אמריקאים חשובים הם נאמנים בארגון. גילה המבוגר, הוותק שלה בעיר, ידיעתה אנגלית, גרמנית וערבית, אישיותה וטיעוניה, סייעו לרסן את כוונות האנגלים. מייד אחר כך החכירה על דעת עצמה את אדמות המתחם לחקלאים מקומיים וקבעה עובדות בשטח. בית החולים הבריטי פעל באתר שנתיים.

בשנת 1922 שכנעה מולר את הנהלת בית היתומים הסורי להיעתר להצעת הממשל למוסדות הזרים לרשום על שמם קרקעות שהחזיקו. נכסי המוסד, שהיו עדיין רשומים אישית על שם תאודור שנלר, נרשמו כעת על שם האגודה בגרמניה. רישום זה יגן על האתר בעתיד.

בית היתומים הארמני של 'ארגון' הסעד למזרח הקרוב' (1923–1927)

בפלשתינה מסר הצבא הבריטי לידי האפוטרופוס לנכסי אויב (Public Custodian of Enemy Property) בשנת 1920 את האחריות על רכושם של הארגונים הזרים. את הטיפול באוכלוסייה הפקיד בידי של ארגון 'הסעד למזרח הקרוב' (N.E.R. Near East Relief). האמריקאי. ארגון הומניטרי זה הוקם במקורו בשנת 1915 לסייע למיעוטים נרדפים באימפריה העות'מאנית בדגש על פליטי השואה הארמנית שגבתה מיליון חללים. בתמיכה נשיאותית, היה זה ארגון הסעד הבין־לאומי הגדול ביותר שידעה ארה"ב עד אז וצבר מוניטין רב כארגון ההצלה הגדול באזור. הוא פתח במזרח הקרוב רשת של בתי יתומים, בתי ספר חקלאיים, מרכזי מלאכה וסניפים לחיפוש קרובים והעסיק בהם כ־1,000 איש. בלבנון הפעיל בתי יתומים בבירות, צידון, ג'זיר ובינת ג'ובייל, ובפלשתינה בבית לחם, ירושלים ונצרת (להלן). שנלר דווח, בין השאר, כי הארגון מטפל ב־50,000 יתומים בלבנט.³⁷

מצב אגודת שנלר, בהיותה קשורה לגרמניה המובסת, היה מורכב, אך למזלה זכתה לסיוע מעבר לאוקיינוס. בראשית 1921 נרשם בקלן כך:

ידידינו האמריקנים המשיכו לעמוד בחום לצידנו כבעבר. הודעתה של הכנסייה הפרסביטריאנית הגרמנית [בארה"ב] אל N.E.R. כבר הוצגה [ברבעון] 'מבשר מציון'. ביום היווסדו של בית היתומים הסורי, 11 בנובמבר בשנה שעברה, הפנה גם הסינוד האוונגלי של צפון אמריקה, ביוזמת הנאמן שלנו הכומר פול א' מנצל

(Menzel) המייצג 1,500 קהילות, מחאה לארגון N.E.R. ובה דרישה להשיב את מוסדותינו ותחנותינו לבעליהם החוקיים הגרמנים, ובמיוחד להשיב את ביר סאלם לבית היתומים הסורי. גם מחוגי הכנסייה הלותרנית המאוחדת של ארה"ב פרסם הפסטור ד"ר ר' ניומן (Neumann) בברלינגטון, איווה דרישה דומה בעיתונות.³⁸

ה-N.E.R. האמריקאי לקח זאת לתשומת ליבו. בדצמבר 1920 שיגר לקלן מברק המציע לפתוח מחדש את מוסד שנלר הראשי בירושלים בכפוף להגולציה בריטית ובסיוע סבסוד חיצוני.³⁹ היותו של שנלר המוסד המודרני ביותר במזרח לחינוך מקצועי ובעל תשתית מתאימה, נכרך עם רצונם של הבריטים להתחיל בשיקומה של הארץ מחד גיסא, ועם מדיניותם להשיב נכסים לבעליהם מאידך גיסא. לארגון הסעד האמריקאי התאים להפנות נוער עזוב למוסד חינוך זה, ולגרמנים, שכבר סברו שבא הקץ על מפעלם בארץ ישראל, הייתה ההצעה קרן אור באפלה. הכומר תאודור שנלר נפגש לצורך כך עם בכירים מקרב אנשי N.E.R. שהגיעו לארץ וזכה ליחס ידידותי מיוחד.⁴⁰ עמדה לטובתו העובדה שבית היתומים הסורי סייע למיסיונרים אמריקאים בארמניה בשנת 1896 לחלץ 100 יתומים ששרדו את הפרעות המוקדמות שם, 'פרעות החמידה', ולקלוט אותם בארץ ישראל.

ב-14 ביוני 1921 נחתם במתחם אוגוסטה ויקטוריה הסכם בין הממשל האנגלי לאגודת שנלר המתיר לה לחזור לפעול בפלשתינה. שבועיים אחר כך נחתם עם N.E.R. החוזה למתחם בירושלים, שבמסגרתו הסכים הארגון האמריקאי לתחזק על חשבוננו מחצית מתפעול המוסד שם למשך שנתיים ימים עד להתייצבותו מחדש.⁴¹ החוזה הקרין על נצרת. בחלוף שנה ביקש ה-N.E.R. מהשנלרים להחזיר לו את האתר הריק שם במטרה לפתוח בו בית מחסה ליתומים ארמנים. הגרמנים לא יכלו לסרב: מצוקתם הכספית עקב המלחמה הייתה חמורה ביותר; ההחכרה הבטיחה השמשה ותחזוקה של בנייני האתר כמו גם השבחה של הקרקע החקלאית שלה; ה-N.E.R. התחייב לרסן שכנים מוסלמים בעייתיים שתבעו

38 SVSW 147 (12.2.1921), p. 2. כביר סאלם התמקמה המפקדה הראשית של גנרל אלנבי עד שנת 1928. ראו: ג' גורדון, 'גנרלים בבית היתומים: ביר סאלם (חוות שפון) בימי המלחמה (1913-1928)', זמנים 126, תל אביב (2014), עמ' 58-71.

39 מברק האפוסטרופוס לנכסי אויב לבית היתומים הסורי בקלן מ-20 בדצמבר 1920 צוטט באנגלית (!) ב: SVSW (12.2.1921), p. 2. ראו מכתב האפוסטרופוס לשגריר הספרדי, נציג הגרמנים בהיעדרם, מיום 19.3.1920 אצל א"מ, תיק פ-486/19, 'Deutsches Eigentum', ללא מספור.

40 היו אלה המנהל המקומי של (Eash), מנכ"ל הארגון בסוריה, מייג'ור ניקול (Nicol) שהגיע מביירות, ואחר כך גם המזכ"ל החדש של הארגון, צ'רלס ויקרי (Vickrey) שהגיע מניו יורק. אחד מהם היה מיסיונר לשעבר. ראו 2. p. 92 BAZ 1921(3), p. 92 (3+4). על היחס הידידותי ראו 2. p. 92 BAZ 1921(3). על הלחץ שבו נתון היה N.E.R. לחלץ יתומים מטורקיה, במיוחד בשנת 1922 לאחר שרפת איזמיר, ראו: ד' זאבי וב' מוריס, לילה ללא סוף: השמדת הקהילות הנוצריות בטורקיה 1894-1924, תל אביב 2019, עמ' 312, 363, 454-456.

41 לנוסח החוזה ראו: 2-6 (11.8.1921), pp. SVSW 149.

בעלות על חלק מהשטח; ויתרה מזאת: הוא ניאות להעסיק כמנהל המשק את נבחרם של הגרמנים, איש צוות ותיק וירטמברג בשם יעקב דוקק (Dukke 1885-1970), וגם את אשתו הטרייה בתפקיד אם בית בשכר, עם צמד ילדיהם.⁴² לאמריקאים נחסך בכך חיפוש מסובך אחר מנהל משק אירופי מקומי והגרמנים זכו לעין צופייה באתר. משימת הסעד ליתומים קלעה לדעת כל הצדדים.

בית היתומים הארמנים בנצרת של ארגון 'הסעד למזרח הקרוב' האמריקאי (1925). שלט הארגון מעל השער
 מקור: אוסף עדי ששון (פרטי). באדיבות בעל האוסף

בשנת 1922 הכיר הממשל הבריטי בבית היתומים הסורי הגרמני כארגון צדקה וסעד⁴³ ובסתיו נחתם חוזה החכירה של נצרת כנגד סכום סמלי. בראשית השנה העוקבת הוכנסו למתחם 100 אסופים ארמנים עם מורה מלווה, קשישיאן (Kaschischjaan) שמו. בשנת 1924 האמיר מספרם ל־135 ובשנת 1927 עלה ל־152 נפש [איור 2]. נאמר שלמדו יְשׁוּבִים

42 דוקק הגיע בשנת 1909 לעבוד בביר סאלם, שם פגש את אשתו לעתיד. במלחמת העולם הראשונה נפצע בחזית המערבית בצרפת, ולאחר החלמתו נשלח לשרת בצבא הגרמני בפלשתינה במרחב צמח. בתום המלחמה שב לגרמניה. כעבור שנה חזר לשרת בבית היתומים הסורי והופנה לנצרת. לתצלום משפחתי ראו: בוטץ [לעיל הערה 1] עמ' 175.

43 ראו אזכור במכתב מטעם רולנדר סטורס מ־25.9.1924 בתיק אנטון וחנא עטאללה – עו"ד, תביעה בשם המוסד לשחרור ממיסים (1940), א"מ, כרך פ־208/11, מסמך 21.

על מחצלות קש וישנו בעליית הגג על מזרונים שנפרשו על הרצפה.⁴⁴ בצד לימוד עיוני הם עסקו בעבודות גינה וחקלאות ובלמודי מלאכה בעיר.⁴⁵ ניטעו עצי פרי וסרק ונשתלו גפנים. הזוג דוקק והמנהל התגוררו בבניין המנהלה הגמור למחצה.

בחלוף חמש שנים תם החוזה עם האמריקאים ובאוקטובר 1927 הם עזבו עם יתומיהם לדמשק. בית היתומים הסורי ניגש לממש סוף-סוף את תוכניתו למקום, אך הפעם תנאי הפתיחה היו קשים עקב התמוטטותה הכלכלית של גרמניה. האינפלציה המפלצתית שם איפסה את ערכו של המטבע הגרמני וכל 80,000 המרק שרוכזו ערב המלחמה לפיתוח בנצרת הפכו לפרוטה. בנסיבות אלה הוחלט בארגון לפתוח בנצרת מוסד קטן מהמתוכנן. תוכניתו הגדולה של פבריציוס נגנזה, ותאודור שנלר מירושלים, שכבר התגלה בעבר כמתכנן מוכשר, עיצב מחדש את המקום. הסקוטים השכנים, בניהול ד"ר סקרימג'ר שחזר, שיקמו בתנופה בינתיים את המבנה הפגוע שלהם, השלימו את בנייתם של צמד אגפיו הגדולים, ובאביב 1924 חנכו את בית החולים החדש בטקס רשמי רב משתתפים.⁴⁶

'בית היתומים הגלילי' (1928–1938)

ב־14 במרץ 1928 פתח 'בית היתומים הגלילי' את שעריו בטקס חגיגי בנוכחות נכבדים, אנשי ממשל ואורחים מקרוב ומרחוק.⁴⁷ בלט בהם המושל ג'ירוס חורי (Churi) שלגביו צוין שהיה בצעירותו בוגר סמינר ההוראה של שנלר בירושלים ובבחרותו עבד כמורה הערבי במוסד בכיר סאלם עם אשתו הצעירה.⁴⁸ כ־100 איש נכחו באירוע, כולל שמונה

- 44 לתיאור ביקור שנלר במוסד הארמני ראו: BAZ 1925(3), p. 95. המידע על המוסד זעום.
- 45 ראו את התצלום: N.E.R. Foundation, *N.E.R. carpentry workshops, Nazareth 1924*, in N.E.R. Archives, https://neareastmuseum.com/archives/?search_query=nazareth&tax_collections%5B%5D=education-and-trades&wpas=1, no. 811215 (for 20.8.2023).
- 46 צילומים של תחילת הבנייה (1914), של מראה הבניין הפגוע (1919), ושל בניית ההשלמות (1923) הופיעו אצל נחלה, אידס [לעיל הערה 13], עמ' 64, 74, 102 בהתאמה.
- 47 מהמוסד בירושלים הגיעו המנהל הזקן ת' שנלר והרמן שנלר, הקונסול הגרמני הכללי ד"ר אריך א"ק נורד (1889–1935), הבישוף הנס ו' הרצברג (Hertzberg, 1895–1965) מכנסיית הגואל וכן מנהל תחום החינוך המנטורי של ממשלת פלשתינה. מנצרת הגיעו ראש הכנסייה הערבית-אנגליקנית פסטור אסד מנצור (Manssuur), הרופא העירוני, נציגי טמפלרים מהמושבה הגלילית ולדהיים וחיפה, ומיסיונרים מ'מיסיון כרמל' הגרמני הקתולי לאות הזדהות. האירוע תואר ב: BAZ 1928(2), pp. 344–348.
- 48 האיש, שהוזכר גם כג'ירוס אפנדי, עבר כאוקטובר בשנה היא לחיפה. ראו: BAZ 1928(2), p. 345–346 וכן 380. BAZ 1928(3), p. 380. מקורות מוקדמים יותר של שנלר ציינו שהמורה הערבי של ביר סאלם הוא ג'ירוס יעקוב (Jakub) מבוגריו המוצלחים של המוסד. בשנת 1910 הוא נישא לערבייה חפיה דונא (Duna), עובדת ותיקה שם ונכנה עבורם בית מיוחד בחווה ('בית המורה'). ראו, *SVSW* 121 (3.5.1912), p. 4. לא ברור כיצד הגיע למשרת מושל נצרת. בעיתונות העברית הוזכר חורי כי מושל נפת נצרת: ראו 'בעמק', דבר, 22.5.1927, עמ' 3; 'הגיגת קופ"ח בעמק', דבר, 18.8.1927, עמ' 3. תלונה מעניינת הופיעה בעיתונות העברית על כך שבמועצת עפולה הצעירה "משתרש מנהג משונה – השפה הגרמנית מתחילה לשמש כשפת החיבור עם באי כוח הממשלה המבקרים בעיר' [...] והמליץ ביניהם היה המושל חורי". ראו 'בעמק', דבר, 26.2.1928, עמ' 3.

יתומים ראשונים שהביאו השנלרים מירושלים, מהם נשאר שבעה. בטקס נכח גם המנהל המיועד למוסד, הכומר קרל שאאף (Schaaf, 1870-1949).⁴⁹ בכתבי הארגון כונה המוסד לרוב 'בית היתומים הקטן' ('Das Waisenhauslein'), לאות חיבה, אך גם כדי להדגיש את צניעות ממדיו. הוא חנך 25 נערים בתנאי פנימייה ופעל קרוב ל-20 שנה. היה זה בית ספר יסודי שש-שנתי כולל לימודי חקלאות למעוניינים. ההוראה התקיימה בשפות הרשמיות אנגלית וערבית ונוספה עליהן גרמנית.⁵⁰ החניכים הגיעו מירושלים ובחינות סוף השנה בוצעו בקיץ בפני בוחנים חיצוניים כנהוג. לשיעורים העיוניים נוספו שיעורי ספורט, זמן למשחקים במגרש ייעודי ועבודות בפיתוח השטח [איור 3]. מידע על שמותיהם ומוצאם של החניכים לא נמסר.⁵¹ תפילות משותפות, בוקר וערב, התקיימו בשפה הערבית, ובימי א' צעדו כולם במורד ההר לכנסייה האנגליקנית-ערבית בעיר. בעיות רפואיות טופלו בבית החולים הסקוטי הסמוך וטיולים נערכו לכנרת ולאתרים מקראיים בסביבותיה. בחופשת הקיץ שוחררו חניכים לקרוביהם, ואת קומץ חסרי המשפחה לקח עימו שאאף לחופשותיו אצל הגרמנים בחיפה. בשנת 1934 יצא מחזור בוגרים ראשון את המקום ורובם פנו ללימודי המשך במוסד הראשי בירושלים.

את החינוך העיוני ניהל שאאף כשלצידו מורה ערבי ובהמשך גם עוזר הוראה.⁵² משנת 1931 גויס גם יועץ פדגוגי לטיפול בנוער המיוחד מ'בית האחים בקרלסרוהה' ליד לודוויגסבורג, וירטמברג (*Karlshöhe Brüderhaus, Ludwigsburg*), מוסד גרמני ותיק מומחה לנושא.⁵³ את פיתוח האתר ביצעו בנאים ופועלים ערבים מהעיר בהנחיית דוקן

49 לצילום שאאף בחדר עבודתו ראו מקור: Eislser J., N. Haag & S. Holtz, *Kultureller Wandel in Palästina im frühen 20. Jahrhundert*, Epfendorf 2003, Abb. 125, s. 108. *fn* שאאף, שימש שנים רבות בחבר הנאמנים של אגודת שנלר כנציג פריזיה המזרחית ליד הגבול ההולנדי, והיה פטרון המושבה ביר סאלם. *Palästina im*

50 לתצלומים של כיתות הלימוד ראו: בוטץ [להלן הערה 1], עמ' 168-170.

51 ידועים לפחות שני מצטיינים: הילד סמיר עקל (Akel) יליד רמלה, לימים מורה בארגון ולבסוף פרופסור לעבודה סוציאלית ברויטלינגן גרמניה, והשני חנא חאשו (Chascho), מוזיקאי ומנצח תזמורת ידוע באירופה.

52 המורה הערבי הראשון, מוסא עבד א-נור (Muussa Abd en-Nuur), הגיע עם היתומים הראשונים מירושלים (1928). בשנת 1931 החליפו המורה כאמל מעסלאם (Käämil Masälläm). כשיצא בשנת 1934 ללימודי תיאולוגיה מתקדמים באירופה מילא את מקומו לשלוש שנים מורה בשם נוהו (Nucho) מבוגרי שנלר בירושלים. ב-1937 נכנס לתפקיד דאוד חורי (Daud Churi).

53 היועצים, שהוכשרו בפדגוגיה, דת ומלאכה, נקראו 'אחים' (Brüder), ומאוחר יותר 'דיאקונים' (Diakonen). המוסד היה הראשון מסוגו בוירטמברג וכיום בוגריו מקבלים דיפלומה בעבודה סוציאלית. ראו: M. Zeifelder-Löffler, *Die Geschichte der 'Evangelischen Brüder-und Kinderanstalt Karlshöhe' in Ludwigsburg*, Heidelberg 1996, 71-93. למיסיונר י"ל שנלר הזקן היה קשר ישיר לארגון כי דגל באידיאולוגיה חינוכית זהה. כבר בשנת 1893 שלח הארגון כמה מבוגריו לסייע לחוות ביר סאלם, ואחד מהם, מתיאוס שפון (Spohn), ינהל את המקום משנת 1906. היועץ הראשון בנצרת בשנת 1930 היה ארסן וורטניאן (Wartanian), אחריו בשנת 1932 האח גוטילהף רויס (Br. Rueß) מגרמניה. כשמת ממחלת הטיפוס החליפו האח ברנר (Br. Brener), ולבסוף, בשנת 1934, האח וולף (Br. Wolf).

וגם גויס שומר למתחם. אשת המושל, הערבייה חפיוזה חורי, ארגנה רשימה של 22 נשים ערביות מהעיר שמתוכה נשלחה לגב' דוקק עוזרת בית יומית קבועה. בשנת 1931 קיבלה, לבקשתה, סייעת צעירה מגרמניה וגם בעלה קיבל עוזר, מתלמד חקלאות מגרמניה.⁵⁴ הפיקוח העליון על מוסד נצרת נמצא בירושלים ולינה מולר קישרה עם השלטונות.

היתומים יוצאים לעבודה ב'בית היתומים הגלילי' (שנות ה-30)

מקור: Eisler J., N. Haag, & S. Holtz, *Kultureller Wandel in Palästina im frühen 20. Jahrhundert*, Epfendorf 2003, Abb. 127, s. 109

בשנת 1927 הושלמה הקומה החסרה מעל קומת הקרקע של בית ההנהלה.⁵⁵ בקומה החדשה התגורר פסטור שאאף ובקומת הקרקע הזוג דוקק.⁵⁶ נבנו מבני משק מאבן: ברפת שוכנו

54 על גב' חורי ראו הערה 48 לעיל. על מאגר העובדות ראו: BAZ 1928(3), p. 382. הסייעת הייתה העלמה קולב (Kolb) מווירטמברג ואחריה העלמה רוגלה (Rögele). העוזר החקלאי היה ארווין מרגוט (Marguth) מהסן.

55 בעקבות רעידת האדמה הגדולה שפקדה את הארץ בקיץ הוא נאלץ המוסד לאמץ טכנולוגיה חדשה של בטון מזוין ועלות הבנייה הוכפלה. לפרטים ראו: BAZ 1928(2), p. 349 וגם, BAZ 1928 (3), p. 379. כאשר הופיעו בשנת 1937 סרקים בחומה ההיקפית הזמין המוסד חוות דעת גאולוגית של מומחה מהאוניברסיטה העברית בירושלים. האיש מצא שהביסוס אינו מתאים לאזור הסיסמולוגי הרגיש והמליץ להתייעץ עם נציב רעידות האדמה המנדטורי שישב בירושלים, קרונברג (Kronberg) שמו. ראו SYSW (15.6.1937), 6.231.

56 שרטוט של קומת הקרקע בשנת 1927 של המתחם הופיע אצל: צייגן [לעיל, הערה 1], עמ' 242-243.

כמה פרות מניבות מיובאות וכמה עגלים במטרה לספק לכל ילד כוס חלב כל יום ולמכור את יתרת החלב יקר הערך בעיר. באורווה שוכנו הפרדות והחמורים. נחצבו ארבעה בורות מים, והושלמה חומה היקפית גבוהה. אבן הפינה המקורית משנת 1910 הועתקה ממקומה בשדה הפתוח ושובצה בקיר המתחם המוקטן. נרכשה מכונת דישה ממוכנת בגרמניה ומשנת 1935 גנרטור שסיפק חשמל למוסד. מירושלים הובאו שתילים של אורן ירושלמי והחורשה הקיימת כיום בראש הגבעה היא עדות להם. עצי נוי ופרי נשתלו וחיטה נזרעה בשדותיו [איור 4].⁵⁷

'בית היתומים הגלילי' בנצרת 1936. מבט לכיוון צפון מזרח

מקור: H. Schneller, Mein Herz fruet sich, daß du so gerne hilfst, St. Georgen, Schwarzwald 1960, s. 42

בימיה האחרונים הספיקה המיסיונרית מולר להסדיר את רישומי הבעלות על פיסות קרקע משלימות במורד הגבעה וב־12 בספטמבר 1930 הלכה לעולמה. בית היתומים הסורי איבד בכך את המשענת הראשית של סניפו בנצרת. ההספדים לזכרה העלו על נס כיצד הגנה כל חייה על האתר, סקרו את שירותה הנאמן בארץ ישראל 50 שנה, וקבעו כי מבחינת הארגון הייתה המיסיונרית האוונגלית הטובה ביותר בפלשתינה.⁵⁸ היא נקברה בבית הקברות האנגליקני הישן הצמוד לבית החולים הסקוטי ליד קבר אימה המנוחה. את ביתה הפרטי בעל הנוף המרהיב שעל הרכס, מרחק עשר דקות מהמוסד, הוריש לאגודה.⁵⁹

57 עוד על משק החי, גידולי השדה, מטעים ונוי כולל תמונות, ראו: בוטץ ולעיל, הערה 1, עמ' 187-193.

58 על ההלוויה ראו: BAZ 1930(3), p. 191-192 וגם BAZ 1931(1), p. 220-221.

59 הבית התגלה כנטל כלכלי ובסוף הועבר לעמותה עמיתה, 'אגודת ירושלים מברלין' (Der Jerusalem's Verein zu Berlin, JVB). הפרשה סוכמה ב: 5, p. 209 (6.9.1933). *SVSW*. התיק המשפטי על אודות 'ירושת מקרקעין בנצרת' מצוי בג"מ, פ"20/250, נושא את השם: 'חנא עטאללה' (Hanna Atalla), עורך הדין שייצג את בית היתומים הסורי אז.

בראשית שנות ה-30 צצה התיישבות ציונית על הרכס השכן ממערב (1932), קיבוץ כפר החורש. את נתוני המדויקים (למעט שמו) פרסמו הגרמנים בביטאונם בגרמניה והוסיפו את החידוש בדבר:

לגבי נצרת מדובר בדבר בלתי רגיל, הואיל והעיר עצמה השתמרה עד כה נקייה מיהודים וידעה רק תושבים נוצרים ומוסלמים [...]; במקביל הם [היהודים] מתאמצים להרחיב את שטחם עוד ועוד באמצעות מתווכים ערבים. כך הם רוצים לקנות למטה, בעמק יזרעאל, את כל השטח בין הכפרים נין ועין דור, כ-2,000 דונם מטרי. גם סמוך ממש לנצרת הם משתדלים לקנות כל קרקע אפשרית, וכמעט מבלי להתייחס למחיר.⁶⁰

הופעת הקיבוץ הולידה את תכנונה של דרך גישה אליו מכביש נצרת-חיפה וידיעה עיתונאית מסרה שהדרך תעבור באדמת שנלר (כשוליה המערביים) ותשמש גם לצרכיו.⁶¹ את תקופת המנדט סיים בית היתומים הגלילי כשברשותו כ-280 דונם, על פי מדידה מוסמכת שנערכה בשנת 1934 בצו הרשויות לצורכי מיסוי.⁶² אז כבר נכלל המתחם בתוך גבולה המוניציפלי החדש של העיר.⁶³

השקיעה, הסגירה והבריחה מנצרת (1938–1948)

שלושה גורמים חיצוניים חרצו את גורל אגודת בית היתומים הסורי בארץ ונצרת. הראשון היה החורבן הכלכלי שמוטט את גרמניה שצוין לעיל. התרומות לארגון התדלדלו, הוא נטל הלוואות והחל לצבור חובות. הגורמים האחרים היו עליית התנועה הנאצית לשלטון ב-1933 מזה ומאורעות 1936–1937 מזה. היותה של נצרת מרכז אזורי של המרד הערבי הגדול ואפילו רציחתו של לואיס אנדרוז (Andrews, 1896–1937), מושל הגליל על מדרגות הכנסייה האנגליקנית בספטמבר 1937, שיבשו אך במעט את השגרה במוסד, שהיה מנותק מסביבתו היהודית והערבית בראש ההר. אלא שדווקא בירושלים הולידו האירועים אווירה עוינת כללית כלפי הארגון שנחשד בטיפוח נוער ערבי לאומני וכתומך בנאצים. לאור ההצקות של תושבי השכונות היהודיות שם שהקיפוהו והמיסוי העירוני הגבוה, החליטה

60 BAZ 1932(3), p. 38.

61 ראו: 'כפר החורש: מפת מדידה לכביש חדש מוצע קנ"מ 1/2500', אצ"מ, מחלקת מפות, KLM5/705 שבה כונה המקום 'בית ספר חקלאי שנלר'; ידיעות עיתונאיות ב: י"ם, 'כפר החורש', דבר, 6.9.1931, עמ' 3; י"ם, עיריות ומועצות מקומיות במחוז הגליל', דבר, 1.12.1933, עמ' 2596.

62 SVSW 213 (20.6.1934), p. 6. צמצום השטח יחסית לרכישה המקורית נבע, אולי, מהפחתה של כ-55 דונם של שטחים תלולים לא שימושיים שהוזכרו בשמאות של שנת 1905 וכנראה גם הפקעות ממסדיות לסלילת דרכים דרכו.

63 לעניין תוזות גבול השיפוט העירוני השוו בין מפה מנדטורית מהדורת 1935: Survey of Palestine, Nazareth, SH. 175–230.03 לבין מהדורת 1946 של הנ"ל SH. 175–230.2. Plan III (1:1250), Plan IV (1:1250).

אגודת שנלר החלטה היסטורית למכור את נכסיה בירושלים ולעבור למקום חדש, על קרקע שקנתה ליד מנזר מר אליאס בדרך לבית לחם. סניף נצרת עמד אז בשולי דאגותיה למרות הדיווחים החיוביים משם כל העת. בשלהי 1938 סגר הארגון את סניפי נצרת וכיר סאלם מטעמים כלכליים, הסגל פוטר והחניכים פוזרו, למעט שלושה יתומים חסרי כול. כעבור שנה פרצה מלחמת העולם השנייה. בשנת 1940 נעצרו הרמן שנלר, שאאף והזוג דוקק, עם כלל הגרמנים בארץ ישראל, במחנות מעצר כנתיני אויב, ולבסוף גורשו לאוסטרליה, למעט שאאף בן ה-75 ששוחרר מטעמי בריאות. טרם הגירוש מינה הרמן שנלר שני מורים ערבים מהסגל בירושלים לנהל את מוסד נצרת והבריטים מינו כומר אנגלי מקומי שיפקח עליו.⁶⁴ שאאף נפטר בנצרת בשנת 1949 ונקבר בסמוך לקברה של לינה מולר.

בתחילת מלחמת העצמאות התבצרו בנצרת כוחות תגבור ערביים ומרכס שנלר נפתחו צליפות לכיוון כפר החורש.⁶⁵ עם התקדמות המלחמה מלאה העיר פליטים ערבים שחיפשו מחסה ואצל שנלר נאספו 152 ילדים. כשהתקרבה החזית נשלחו מרביתם חזרה לקרוביהם בבית לחם ובית סחור אך 15 ילדים, הללו מחיפה ויפו, לא יכלו לחצות את הקווים ונותרו באתר. הקבוצה הקטנה עם צמד המורים נטשה את העיר ברגע האחרון ונמלטה במשאית ללבנון.⁶⁶ ב-16 ביולי 1948 כבש צה"ל את נצרת. בכך תמה נוכחות אגודת 'בית היתומים הסורי' שנלר בארץ הקודש.

אחרית דבר – בית חולים, מחנה צבאי

עם כיבוש נצרת שב בית החולים הסקוטי לפעול. לבקשת המושל הצבאי הוא פתח במתחם שנלר הסמוך, השומם, מחלקה מבודדת לטיפול בחולים באבעבועות רוח שהתגלו בעיר.⁶⁷ עתיד המוסד הסקוטי היה לפניו, והוא הפך עד מהרה לגדול המוסדות הרפואיים בנצרת עד ימינו.

64 המורה סלים נסר (Nasr) מונה כמנהל המשק והחקלאות והמורה איסכנדר חדאד (Haddad) הופקד על הלימודים העיוניים. הכומר היה רברנד אריק בישוף (Rev. Bishop). על הפעילות באתר בשנים הללו ראו: בוטץ ולעיל, הערה 1, עמ' 194-195.

65 מ' עבאסי, 'כיבוש נצרת: העיר הערבית ששרדה את המלחמה', עיונים, כרך 20, באר שבע (2010), עמ' 105-112. בעיתונות ראו: (ל"י) 'כפר החורש באש צלפים – קאוקג'י מתארגן להתקפה', דבר, 29.6.1948, עמ' 1; 'כנ"ל ב: מעריב, 29.6.1948, עמ' 4; 'כנ"ל ב: המשקיף, 30.6.48, עמ' 4. ידיעה יוצאת דופן סיפרה על גבר אירופי מרשים ששוטט אז בנצרת, קצין נאצי שונא יהודים מובהק שהיה לחבלן הראשי של קאוקג'י. סופר שהסתנן ארצה, הצטרף לכנופיות, ניהל פעולות חבלה ו'קבע את מושבו בבית שנלר בנצרת'. ראו נ' דונביץ, 'פאשיסטים בשרותו של קאוקג'י', דבר, 27.7.1948, עמ' 1.

66 על אירועי 1948 והבריחה ללבנון ראו: H. Schneller, *Mein Herz freut sich daß du so gerne hilffst*. St. Georgen 1948, pp. 18-25. גם K. D. Buck, 'Mit zwölf Jungen den neuanfang gewagt'. in *Schneller Magazin* 1/2008, pp. 8-9. לאחר מאמצים וטלטלות שם פתחה האגודה בשנת 1952 בית יתומים חדש בכפר חירבת כנפאר (Kanafar) בבקעת הלבנון בשם 'בית ספר לודוויג שנלר' (JLSS) לטיפול בילדים נצרכים מכל הדתות. בשנות ה-60 פתחה סניף נוסף ברבת עמון שבירדן, 'בית הספר על שם תאודור שנלר (TSS)' שמו. שניהם פעילים עד ימינו.

67 נח'לה, אירוס ולעיל, הערה 13, עמ' 101-103, כולל תצלומים.

בחורף 1951 רכשה ממשלת ישראל את נכסי המוסדות הגרמניים האוונגליים בארץ מידיו של האפוטרופוס שלהם בחו"ל – האיגוד העולמי של הכנסייה הלותראנית שישב בג'נבה (שווייץ). מייד אחר כך פתח משרד הבריאות כמתחם שנלר בית חולים מחוזי לחולי שחפת ערבים בן 60 מיטות שפעל שם עשור.⁶⁸ בשנת 1962 קיבל צה"ל את המקום והקים בו מפקדה אזורית שישבה שם מעל 30 שנה. בשנים 1999–2007 נבנתה על אדמות המיסיון לשעבר 'שכונת שנלר' המודרנית. לאחר עזיבת הצבא נותרה בליבה עד היום מובלעת ובה שרידי שלושת המבנים הגרמניים ממתנים לשימור.⁶⁹

סיכום

תולדות מתחם שנלר בנצרת משקפות את הזעזועים שעברו ארץ ישראל והאזור כולו בפרק הזמן הקצר שבין מלחמת העולם הראשונה למלחמת העצמאות. התמורות היו מהירות ושחקנים לא צפויים עברו באתר: נוסף על אסופים ערבים, היו בהם אנשי סעד אמריקאים, יתומים ארמנים, חיילים משלושה צבאות סדירים, כוחות מרי ערביים, רופאים סקוטים, חולים מאושפזים, וכיום דיירים ערבים.

הפער בין ראשית התקופה לאחריתה ניכר בכול. נצרת, שהחלה כעיר נוצרית קטנה, הפכה בעקבות מלחמת העצמאות לעיר המוסלמית הגדולה בת ימינו, והתחרות בין הארגונים והכיתות הנוצריות בה שככה. אך בלב הפרשה ניצב סיפור דעיכתו של המיסיון הפרוטסטנטי הגרמני בארץ ישראל. בשנת 1904 הייתה אגודת 'בית היתומים הסורי' בשיא כוחה ועל כן הרשתה לעצמה, לאחר ויכוחים מלומדים, לרכוש מקרקעין בעיר הרחוקה ולתכנן אותה באיטיות המקובלת של העידן העות'מאני, והכול בגיבוי לא צפוי של אוונגליסטים אמריקאים. אלא שהנסיבות ההיסטוריות אחר כך היו בעוכריה בהיותה קשורה למדינה מובסת שגם נהרסה כלכלית בעקבות מלחמת העולם הראשונה. התוכנית המקורית של 'בית היתומים הגלילי' התגמדה, ולאחר פתיחת המוסד בשנת 1928 הועמדו לרשותה משאבים מוגבלים. מדובר היה, ככלות הכול, בארגון עצמאי קטן ללא גיבוי של כנסייה עולמית נוסח הקתולים. ולמרות תוחלת החיים הקצרה של הסניף הקטנטן, העידה הפרשה על החיוניות הגדולה של הארגון. בבסיסה עמדה האמונה הבלתי מעורערת בשליחות הדתית-חברתית שהנחתה אותו מאז הקמתו בשנת 1860, השנה שבה פתח אב היתומים י"ל שנלר את מוסדו בירושלים. האמונה בשליחות זו דחפה את הארגון לחדש את שליחותו כמוסד חינוך וסעד אירופי הפועל עד ימינו בלבנון ובירדן.

68 תיק 'המשרד הראשי-בית חולים לחולי שחפת נצרת – כללי' (1.1.1952–31.12.1955), ארכיון המדינה, ג-15/5140.

69 G. Gordon, *Schneller complex Nazareth: Historical survey for Preservation*, Nazareth Municipality 2012.